

ΕΡΩΦΙΛΗ

Journal of Modern Greek Literature

Τεύχος 4 | Νοέμβριος 2023

Η προφητική διάσταση του λόγου στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού και του William Blake

ΧΡΥΣΑ ΑΝΩΜΕΡΙΤΗ

Σελ. 1-17

<https://doi.org/10.26247/erofili.2847>

Βιβλιογραφική αναφορά

Ανωμερίτη, Χρύσα. “Η προφητική διάσταση του λόγου στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού και του William Blake.” *Ερωφίλη* 4 (Νοέμβριος 2023): 1-17. <https://doi.org/10.26247/erofili.2847>.

Η προφητική διάσταση του λόγου στο έργο του Ανδρέα Εμπειρικού και του William Blake

Χρύσα Ανωμερίτη*

Περίληψη: Η παρούσα εργασία αποσκοπεί σε μία πρώτη συγκριτική προσέγγιση της *Οκτάνας* του Ανδρέα Εμπειρικού και των *Γάμων του Ουρανού και της Κόλασης* του William Blake, προκειμένου να αναδειχθεί η δεσπόζουσα προφητική διάσταση που βρίσκεται στο επίκεντρο του έργου και των δύο. Αρχικά, και στις δύο ποιητικές συλλογές εντοπίζεται πληθώρα αναφορών σε βιβλικά πρόσωπα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, ενώ προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η ενσωμάτωση δοξαστικών ύμνων, αυτούσιων ή παραλλαγμένων κατά περίπτωση. Παράλληλα, την ίδια στιγμή που ο λόγος εκφέρεται, συνιστά και *επιτέλεση* μιας πράξης. Έτσι, η ποίηση λειτουργεί ως το πλέον κατάλληλο μέσο έκφρασης του προσωπικού οράματος του αφηγητή, με λέξεις οι οποίες διεκδικούν ταυτόχρονα να *δείξουν*. Ο ποιητής έρχεται να ταυτιστεί με τη φιγούρα του προφήτη και, αντίστροφα, οι προφήτες γίνονται αντιληπτοί ως ποιητές. Μέσα από αυτό το πρίσμα, σε έναν πρώτο άξονα θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε την *παρόρμηση* ως εκείνη την *ενέργεια* που διαπερνά τα πάντα λειτουργώντας μεταμορφωτικά. Έπειτα, σε ένα δεύτερο επίπεδο θα μας απασχολήσουν συστηματικότερα οι όροι με τους οποίους αποδίδεται η νέα πραγματικότητα που ευαγγελίζεται το αφηγηματικό υποκείμενο, μέσα από τη δυναμική εξισορρόπηση και υπέρβαση των αντιθέσεων. Τέλος, τα παραπάνω αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, αν αναλογιστούμε ότι η *Οκτάνα* συνιστά μια ώριμη συλλογή στην οποία αποκρυσταλλώνεται η φιλοσοφική σκέψη του Εμπειρικού, κάτι που μπορεί επίσης να υποστηριχθεί για τους *Γάμους του Ουρανού και της Κόλασης* του Blake.

Λέξεις-Κλειδιά: προφητικός λόγος, Εμπειρικός, Blake, *Οκτάνα*, *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*

Εισαγωγή

Ο André Breton, στον πρόλογο που συνοδεύει την επανέκδοση του πρώτου του μανιφέστου, σημειώνει μεταξύ άλλων: «[...] δεν μπορώ να κάνω τίποτε περισσότερο εκτός ίσως από το να καταδικάσω τον εαυτό μου που δεν υπήρξα πάντοτε και για όλα

* Η Χρύσα Ανωμερίτη είναι μεταπτυχιακή φοιτήτρια νεοελληνικής φιλολογίας στο Τμήμα Φιλολογίας του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

προφήτης».¹ Ο *προφήτης* συνιστά μια μορφή προνομιακή, ένα πρόσωπο προικισμένο με ιδιαίτερες ικανότητες που του επιτρέπουν να βλέπει «οράματα θείων πραγμάτων».² Κατά συνέπεια, είναι σε θέση όχι μόνο να δει και να μιλήσει για όσα πρόκειται να συμβούν μελλοντικά, αλλά ταυτόχρονα να αποκαλύψει «αιώνιες αλήθειες»³ που ενδεχομένως η πλειοψηφία των ανθρώπων δεν αντιλαμβάνεται.⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η παρούσα εργασία αποσκοπεί σε μια πρώτη συγκριτική προσέγγιση της *Οκτάνας* του Ανδρέα Εμπειρικού⁵ με τους *Γάμους του Ουρανού και της Κόλασης* του William Blake,⁶ προκειμένου να αναδειχθεί ακριβώς αυτή η δεσπόζουσα προφητική διάσταση που βρίσκεται στο επίκεντρο του έργου και των δύο.⁷ Αρχικά, και στις δύο ποιητικές συλλογές εντοπίζεται πληθώρα αναφορών σε βιβλικά πρόσωπα της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, ενώ προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και η ενσωμάτωση δοξαστικών ύμνων, αυτούσιων ή παραλλαγμένων κατά περίπτωση.⁸ Επιπλέον, την ίδια στιγμή που ο λόγος εκφέρεται διαθέτει και μία ορισμένη *επιτελεστική* δύναμη,⁹ με το όραμα του αφηγητή να *εκτυλίσσεται*¹⁰ προοδευτικά μέσα από λέξεις οι οποίες

¹ André Breton, *Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού*, εισαγ. – μτφ. – σχόλια: Ελένη Μοσχονά, (Αθήνα: Δωδώνη, 1983), 3.

² J. A. Cuddon, *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας*, μτφ. – επιμ.: Γιάν. Παρίσης, Μαρία Λιάπη, (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010), 491-492. Για τη δομή της προφητείας, βλ. C. Westermann, *Basic Forms of Prophetic Speech* (London: Lutterworth Press, 1967), 93-94. Έχουμε αρχικά έναν πομπό που μιλάει και φέρει την ευθύνη να μεταδώσει ένα μήνυμα, στη συνέχεια την ίδια την αποκάλυψη και τέλος τους αποδέκτες που προσλαμβάνουν τα όσα διακηρύττει.

³ «Prophets are not foretellers of future facts; they are revealers of eternal truths»: S. F. Damon, «Prophets» στο *A Blake's Dictionary. The Ideas and Symbols of William Blake* (Hanover: Dartmouth College Press, 2013), 567-568.

⁴ «A prophet does not speak for himself. [...] The prophet is God's spokesman»: J. J. McGann, *Blake's Sublime Allegory*, ed. S. Curran – J. A. Wittreich, (Madison: University of Wisconsin Press, 1973), 4· βλ. και ολόκληρο το κεφάλαιο «The Aim of Blake's Prophecies and the Uses of Blake Criticism», 3-19.

⁵ Ανδρ. Εμπειρικός, *Οκτάνα*, (Αθήνα: Ίκαρος, 2009· ανατ. 4ης: 1997· 1η: 1980).

⁶ W. Blake, *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, εισαγ. – μτφ. – σχόλια: Χ. Βλαβιανός, (Αθήνα: Νεφέλη, 2018).

⁷ Βλ. στην ίδια γραμμή και τη μελέτη της Κατερίνας Μπλαβάκη για τον Εμπειρικό σε σχέση με τον Whitman: «Walt Whitman και Ανδρέας Εμπειρικός, δυο προφήτες-ποιητές εν τῇ καμίνω», *The Athens Review of Books* (Ιούλιος-Αύγουστος 2013), 1-11. Αναφορικά με τη σχέση του υπερρεαλισμού με τον ρομαντισμό, βλ. ενδεικτικά Δημ. Αγγελάτος, «Ο Άγγελος Σικελιανός και το Ρομαντικό πρίσμα αντίληψής του για τον Υπερρεαλισμό»: *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003* (ed.: E. Close – M. Tsianikas – G. Frazis), Flinders University Department of Languages – Modern Greek, Αδελαΐδα, 2005, 531-548· ειδικότερα για τον Blake, βλ. και Mei-Ying Sung, «Blake and Surrealism» στο *William Blake in Twentieth-Century Art, Music and Culture*, ed. Steve Clark, (Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2012), 102-119.

⁸ Βλ. και Γ. Καλογήρου, «Θεωρητικός και ποιητικός λόγος, ειδολογική υβριδικότητα και μείξη στα κείμενα της *Οκτάνας* του Ανδρέα Εμπειρικού», *11ο Συνέδριο Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδασκτόρων Τμήματος Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδοστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*, 3-7 Οκτωβρίου 2022 [υπό δημοσίευση]. Άλλωστε, αυτή η *ειδολογική υβριδικότητα* αποτελεί μία από τις βασικότερες αξιώσεις της ρομαντικής ποίησης που επιδιώκει να συγκεράσει τα πάντα, βλ. Fr. Schlegel: απόσπασμα αρ. 116 από το *Athenaemum* στο Δημ. Αγγελάτος, *Η "φωνή" της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη* (Αθήνα: Λιβάνης, 1997), 83-84. Βλ. και D. Duff, *Ο Ρομαντισμός και οι χρήσεις του είδους*, επιμ. – θεώρ. μτφ. – εισαγ. σημ. – επίμ. Δημ. Αγγελάτος, μτφ.: Ιωάννα Σταματάκη – Νίκ. Ι. Καγκελάρης, (Αθήνα: Gutenberg, 2022).

⁹ John L. Austin, *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*, πρόλ. – μτφ.: Αλέξ. Μπίστης, επιμ.: Χάρ. Χρόνης (Αθήνα, Εστία, 2003), 26.

¹⁰ G. Deleuze, *Η Πτύχωση. Ο Λάιμπνιτς και το μπαρόκ*, μτφ.: Νίκ. Ηλιάδης, (Αθήνα: Πλέθρον, 2006) 27.

ταυτόχρονα διεκδικούν να δείξουν.¹¹ Ο ποιητής έρχεται να ταυτιστεί με τη φιγούρα του προφήτη¹² και αντίστροφα, οι προφήτες γίνονται αντιληπτοί ως ποιητές. Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το γεγονός ότι στον Blake αναφέρεται και ο ίδιος ο Εμπειρικός μέσα στην *Οκτάνα*, συγκαταλέγοντάς τον στους *Αγίους* που δικαιώνονται, καθώς ενεργούσαν ακολουθώντας την προσωπική τους διαίσθηση και αξιοποιώντας τη δημιουργική δύναμη της φαντασίας.¹³

Έτσι, σε έναν πρώτο άξονα θα επιχειρήσουμε να εξετάσουμε την *παρόρμηση*¹⁴ ως την *ενέργεια*¹⁵ εκείνη που διαπερνά τα πάντα και λειτουργεί μεταμορφωτικά οδηγώντας στην ευδαιμονία, γεφυρώνοντας και εξισορροπώντας τις αντιθέσεις. Είναι, ακόμα, η ίδια δύναμη που προετοιμάζει όσους τη δέχονται για μια διαφορετική κατάσταση ύπαρξης, απαλλάσσοντάς τους από τη δυναστεία της *λογικής*¹⁶ και τον συμβατικό τρόπο θέασης των πραγμάτων. Έπειτα, σε ένα δεύτερο κεφάλαιο, θα μας απασχολήσουν συστηματικότερα οι όροι με τους οποίους αποδίδεται η νέα πραγματικότητα που ευαγγελίζεται το αφηγηματικό υποκείμενο, μέσα ακριβώς από την υπέρβαση όλων εκείνων των αντιφάσεων που εμποδίζουν τον άνθρωπο από το να αντιληφθεί τον κόσμο στην ενότητά του.¹⁷ Τα παραπάνω αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη βαρύτητα, αν αναλογιστούμε ότι η *Οκτάνα* συνιστά μια ώριμη συλλογή, στην οποία

¹¹ Δημ. Αγγελάτος, *Λογοτεχνία και ζωγραφική. Προς μια ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης* (Αθήνα: Gutenberg, 2017), 23-56.

¹² Συγκεκριμένα στον Εμπειρικό, η αντίληψη αυτή εντοπίζεται πιο διστακτικά στις πρώτες του ποιητικές συλλογές και λαμβάνει ακόμη μεγαλύτερες διαστάσεις φτάνοντας πλέον στην *Οκτάνα*, όπου περνάμε από τους «υπαινιγμούς» στις τολμηρότερες «ρήσεις και διακηρύξεις», βλ. Γιώργ. Γιατρομανωλάκης, *Ανδρέας Εμπειρικός: ο ποιητής του έρωτα και του νόστου* (Αθήνα: Κέδρος, 1983), 148-149. Βλ. και τους στίχους «Βρέφη κρατούν ίππόδρομο στά χέρια/ Μικρές σταγόνες πέφτουνε στόν ήλιο/ Από τό μέλι βγήκε ό προφήτης/ Που μάς συμβούλεψε νά μείνουμε στό ρίγος/ Τής ίκεσίας τών άχνών έκφορτωμάτων», Ανδρ. Εμπειρικός, *Ενδοχώρα* (1934-1937) (Αθήνα: Άγρα, 2015· ανατ. 4ης: 1980· 1η: 1945), 41· η υπογράμμιση δική μου. Βλ. επίσης τι παρατηρεί και ο ίδιος ο Blake στα γραπτά του: «Χωρίς τον Ποιητικό ή Προφητικό χαρακτήρα, το Φιλοσοφικό και Πειραματικό γρήγορα θα έφτανε στη γνώση της αναλογικής σχέσης όλων των πραγμάτων και θα 'στεκε ακίνητο, ανίκανο να κάνει τίποτ' άλλο από το να επαναλαμβάνει τον ίδιο ανιαρό κύκλο ξανά και ξανά»: *Προφητικά*, εισαγ. – μτφ. – σχόλια: Βαγγ. Αθανασόπουλος (Αθήνα: Χατζηνικολή, 1986), 24.

¹³ «Αγαπημένη φαντασία, αυτό που κυρίως αγαπώ σε σένα είναι που δεν συγχωρείς»: Αντρέ Μπρετόν, *Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού*, 8. Βλ. και για τον Blake: G. Trevelyan, *William Blake. Prophet of Universal Brotherhood* (U.K.: Bernard Nesfield-Cookson, 1987), 60: «For Blake, the imaginative life is the only real life»: αλλά και όλο το κεφ. «Creative imagination, perception and particulars», 60-86. Τόσο ο Blake, κινούμενος με σημείο αναφοράς τα καλλιτεχνικά και αισθητικά προτάγματα του Ρομαντισμού, όσο και ο Εμπειρικός στη γραμμή του Υπερρεαλισμού, αναγνωρίζουν την καταλυτική σημασία της *φαντασίας*. Τέλος, βλ. και τα όσα σημειώνει ο N. Frye: «A literalist of the imagination» στο *Fearful Symmetry. A study of William Blake* (New Jersey: Dartmouth College Press, 2013), 85-107.

¹⁴ «Η παρόρμησης είναι μιά συνοχή έαρινών βλυσμάτων. Μακάριοι αυτοί που πίπτουν στά νερά της»: *Ενδοχώρα*, 112· βλ. αναλυτικότερα παρακάτω.

¹⁵ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 44-45.

¹⁶ *Ο.π.*, 45.

¹⁷ Βλ. και F. Schiller, *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφ.: Παναγ. Κονδύλης (Αθήνα: Στιγμή, 1985), 8-14.

αποκρυσταλλώνεται η φιλοσοφική σκέψη του Εμπειρικού,¹⁸ κάτι που μπορεί επίσης να υποστηριχθεί για τους *Γάμους του Ουρανού και της Κόλασης*.¹⁹

Η παρόρμηση ως κινητήρια δύναμη και η ηδονή

Οι *Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης* ξεκινούν με τον βρυχηθμό του Ρίντρα²⁰ («roars»),²¹ ορίζοντας ήδη από τους εναρκτήριοις στίχους μια κατάσταση ιδιαίτερα ανησυχαστική. Ο έντονος αυτός ήχος προκαλεί ισχυρές παλμικές δονήσεις που σταδιακά εξαπλώνονται δημιουργώντας έναν τεράστιο στρόβιλο.²² Ο Ρίντρα αναδύεται μέσα από τις φλόγες που απελευθερώνει με δύναμη μέσα στην ήδη *επιβαρυσμένη* ατμόσφαιρα («burdened air»)²³ λόγω της πίεσης και οι οποίες *πάλλονται* («shakes his fires»)²⁴. Καθώς ο αέρας *πυκνώνει* όλο και περισσότερο, προκύπτουν σύννεφα τα οποία δεσπόζουν πάνω από την άβυσσο και επομένως *στέκονται* με έναν ορισμένο όγκο. Η στροφή αυτή φέρει ιδιαίτερη βαρύτητα, αφενός διότι επαναλαμβάνεται στο κλείσιμο της ενότητας, αφετέρου λόγω του ότι στο χειρόγραφο του Blake είναι γραμμένη με κόκκινο μελάνι, σε αντίθεση με το υπόλοιπο κείμενο.²⁵ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, πληροφορούμαστε ότι ο *δίκαιος*²⁶ συνήθιζε για αρκετό καιρό να βαδίζει σε ένα μονοπάτι σχετικά ομαλό, χωρίς ιδιαίτερες *διακυμάνσεις*.²⁷

Η λέξη «ύστερα» («then»),²⁸ ωστόσο, υποδεικνύει ότι η κατάσταση αυτή μεταβάλλεται ανεπιστρεπτί. Η σεισμική δόνηση που προκλήθηκε είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν *ρωγμές* στους βράχους και τους τάφους, έτσι ώστε από μέσα τους να αναπηδούν πλέον *πηγές* («And a river and a spring/ On every cliff and tomb»)²⁹ ενώ την ίδια στιγμή από τα κόκαλα να αναβλύζει με δύναμη («brought forth»)³⁰ *κόκκινος πηλός*. Η ανανεωτική ορμή που έγινε αισθητή ως *έκρηξη*³¹ έρχεται να διασαλεύσει τα πάντα και να *πλάσει* τον κόσμο από την αρχή. Ο άνθρωπος δεν μπορεί να βρει πλέον ανάπαυση στην ακινησία και ωθείται στις *ερημιές*. Καθώς «η Αιώνια

¹⁸ Ανδρέας Εμπειρικός: *ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, 148.

¹⁹ «It is a strange work, a kind of philosophical manifesto»: M. K. Nurmi, *William Blake* (Kent: Kent State University Press, 1975), 70. Γενικά για τους *Γάμους του Ουρανού και της Κόλασης*, 70-84. Βλ. επίσης A *Blake's Dictionary*, 449-452 και D. Duff, *Ο Ρομαντισμός και οι χρήσεις του είδους*, 366-370.

²⁰ Βλ. και το λήμμα «Rintrah» στο *A Blake's Dictionary. The Ideas and Symbols of William Blake*, 590.

²¹ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 40.

²² Κάτι ανάλογο με τις συνθήκες που επικρατούν στους πίνακες του J. M. W. Turner, βλ. ενδεικτικά *The Angel Standing in the Sun* (1846), (787 x 787 εκ.), Tate Gallery – Λονδίνο. Η επενέργεια του ανέμου είναι ασφαλώς ορατή και στα χειρόγραφα του Blake, όπου τα πάντα βρίσκονται σε μία διαρκή κίνηση.

²³ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 40.

²⁴ Στο ίδιο.

²⁵ Στο ίδιο.

²⁶ *Ο.π.*, 41.

²⁷ *Η Πύχωση. Ο Λάιμπνιτς και το μπαρόκ*, 42-43.

²⁸ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 41.

²⁹ Στο ίδιο.

³⁰ Στο ίδιο.

³¹ *Λογοτεχνία και Ζωγραφική*, 466.

Κόλαση ανασταίνεται»,³² τα πάντα τυλίγονται στις φλόγες, οι οποίες περιβάλλουν και ταυτόχρονα αναδεικνύουν ακόμη περισσότερο τους όγκους που μορφοποιούνται μέσα τους.³³ Ενώ όλα αυτά συμβαίνουν, ο αφηγητής δεσμεύει το βλέμμα μας («And lo!»)³⁴ και μας καλεί να *δούμε* τα όσα οραματικά αποκαλύπτονται μπροστά του. Τότε διακηρύττει ότι η εξέλιξη δεν μπορεί να επέλθει παρά μόνο με την ύπαρξη δύο αντιθετικών δυνάμεων³⁵ («Without Contraries is no progression. Attraction and Repulsion, Reason and Energy, Love and Hate, are necessary to Human existence»)³⁶. Σύμφωνα με τον αφηγητή, οι έννοιες του *καλού* και του *κακού* είναι καθαρά συμβατικές³⁷ και πηγάζουν από τη λανθασμένη ταύτιση του πρώτου με την παθητική στάση και την εγκράτεια, ενώ του δεύτερου με την ενεργητικότητα.

Ωστόσο, εφιστά την προσοχή μας τονίζοντας ότι στην πραγματικότητα είναι εξίσου αναγκαίες ώστε να διασφαλιστεί η δυναμική εξισορρόπηση. Ο Διάβολος έρχεται να υπονομεύσει την καθιερωμένη ερμηνεία των Γραφών που έχει επικρατήσει μέσα στον χρόνο, αντιπαραβάλλοντας τη δική του οπτική και επιτρέποντας να διαφανεί το αθέατο βάθος της πραγματικότητας.³⁸ Ο αφηγητής είναι σε θέση να ερμηνεύσει τη φωνή του που διαφεύγει της προσοχής των ανθρώπων, και ακριβώς για αυτόν τον λόγο αναλαμβάνει να λειτουργήσει διαμεσολαβητικά, μεταφέροντας τα όσα θα ακούσει. Ο Διάβολος επιτίθεται σφοδρά στον διαχωρισμό σώματος και ψυχής, διακηρύσσοντας ότι κινητήριος δύναμη μέσα στο σύμπαν είναι η ίδια η «Αιώνια Ηδονή»³⁹ («Energy is Eternal Delight»),⁴⁰ που ζωοποιεί τα πάντα και η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με το σώμα από το οποίο απορρέει. Ταυτόχρονα, η *Λογική* έρχεται να λειτουργήσει ως *περίγραμμα*, δίνοντας σχήμα και όγκο σε αυτή την τεράστια ποσότητα ενέργειας και διασφαλίζοντας ότι θα συνεχίσει να *πάλλεται* στο εσωτερικό του.

Απέναντι σε εκείνους που καταστέλλουν και καταπιέζουν την επιθυμία, εξαπολύει δριμύτατη σάτιρα λέγοντας ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει εφόσον δεν είναι αρκετά

³² *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 43.

³³ Αυτό θα συμβεί και στον Εμπειρικό, όπου έχουμε και την πολύ χαρακτηριστική ταύτιση της *Οκτάνας* με το *πυρ*. Βλ. στην ίδια γραμμή και τα χειρόγραφα του Blake: *ό.π.*, 42, 44, 64. Ιδιαίτερα το τελευταίο παρουσιάζει ακόμη μεγαλύτερο ενδιαφέρον, καθώς βλέπουμε αφενός ένα σώμα που αναδύεται μέσα από τις φλόγες, αφετέρου ένα σώμα άκαμπο και εντελώς ευθύγραμμο που σύντομα πρόκειται να καταστραφεί.

³⁴ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 42.

³⁵ Μάλιστα έχει ενδιαφέρον ότι ο Blake δεν λέει απλώς *opposites*, αλλά *contraries*, υποδεικνύοντας ακριβώς την *σύγκρουση* που είναι ζωτικής σημασίας.

³⁶ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 42.

³⁷ Βλ. και N. Frye, «Beyond Good and Evil»: *Fearful Symmetry*, 55-84.

³⁸ «Είμαι ο αιώνιος Διαφορετικός, ο αιώνιος Αναβαλλόμενος, ο Πλεονάζων της Αβύσσου. Έμεινα έξω από τη Δημιουργία. [...] Κουβαλάω μνήμες πραγμάτων που δεν κατόρθωσαν να υπάρξουν αλλά που προορίζονταν να υπάρξουν»: Fernando Pessoa, *Η ώρα του διαβόλου και άλλα διηγήματα*, εισαγ. – μτφ. – σημ.: Μαρία Παπαδήμα (Αθήνα: Gutenberg, 2018), 44.

³⁹ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 44.

⁴⁰ *Ο.π.*, 45.

ισχυρή, καθώς σε διαφορετική περίπτωση δεν θα ήταν εφικτό να εμποδιστεί.⁴¹ Όταν ωστόσο αυτό συμβαίνει, καταλήγει να μείνει μόνο μια «σκιά της επιθυμίας»⁴² («shadow of desire»)⁴³ που υπήρχε κάποτε. Η *Λογική*, αποκομμένη από τη θέληση, έρχεται να καταδυναστεύσει τον άνθρωπο, παραπλανώντας τον και οδηγώντας τον μακριά από την αλήθεια. Όπως πολύ χαρακτηριστικά τονίζεται, ο Σατανάς στον *Απολεσθέντα Παράδεισο* ήταν ίσως παραδόξως ο Μεσσίας που η ανθρωπότητα περίμενε, καθώς ενεργούσε στον άξονα της επιθυμίας του. Έτσι, ο Blake έρχεται να συμπληρώσει –και σε έναν βαθμό να διορθώσει– τον μεγάλο ποιητικό του πρόγονο, Milton, για τον οποίο τρέφει παρ’ όλα αυτά βαθύτατο σεβασμό και εκτίμηση.⁴⁴ Σύμφωνα με την ερμηνεία που δίνεται εδώ, ο τελευταίος ήταν πραγματικά ελεύθερος μόνο «όταν έγραφε για Διαβόλους και Κόλαση», και γι’ αυτό είναι τελικά «αληθινός ποιητής»⁴⁵ χωρίς να το γνωρίζει.

Το αφηγηματικό υποκείμενο δεν παραλείπει κάθε τόσο να απευθύνεται στους νοερούς αποδέκτες των όσων γράφει με την επανάληψη συγκεκριμένων ρημάτων σε προστακτική έγκλιση («note»)⁴⁶. Έτσι, γίνεται φανερό και η διδακτική στόχευση προς εκείνους τους οποίους προσπαθεί να καταστήσει κοινωνούς στα όσα κατόρθωσε ο ίδιος να δει και να γνωρίσει. Ο ομιλητής διασχίζει την κόλαση, περπατώντας «ανάμεσα στις φλόγες»⁴⁷ και συλλέγοντας παροιμίες. Τότε, αντικρίζει αίφνης τον Διάβολο «στην άβυσσο των πέντε αισθήσεων»⁴⁸ να γράφει: «Πώς ξέρεις αν κάθε Πουλί που σκίζει τους δρόμους τ’ ουρανού,/ Δεν είναι ένας απέραντος κόσμος ηδονής, περικλειστος στις πέντε σου αισθήσεις;»⁴⁹ («How do you know but ev'ry Bird that cuts the airy way, is an immense world of delight, clos'd by your senses five?»).⁵⁰ Στο σημείο αυτό, δεν θα μπορούσαμε να μην παρατηρήσουμε την έντονη ομοιότητα με τους αντίστοιχους στίχους του Εμπειρικού από την *Ενδοχώρα*: «Οί λογισμοί τῆς ἡδονῆς εἶναι πουλιά/ Πού νύχτα-μέρα διασχίζουν τόν ἀέρα».⁵¹

Ο δρόμος της *υπερβολής* είναι ο μόνος που δύναται να οδηγήσει στη γνώση («The road of excess leads to the palace of wisdom»),⁵² εφόσον υπακούει στην ίδια την *παρόρμηση*, στον αντίποδα της εγκράτειας που συνιστά τροχοπέδη στην εξέλιξη

⁴¹ «Ἄν ἡ παρόρμησις ὑπάρχει, τίποτε δέν μπορεῖ νά τήν ἀναχαιτίσει»: *Ενδοχώρα*, 112.

⁴² *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 47.

⁴³ *Ο.π.*, 46.

⁴⁴ *A Blake's Dictionary*, 469-472.

⁴⁵ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 49.

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Στο ίδιο.

⁴⁸ Στο ίδιο.

⁴⁹ *Ο.π.*, 50.

⁵⁰ *Ο.π.*, 51.

⁵¹ *Ο.π.*, 56.

⁵² *Ο.π.*, 50.

του ανθρώπου και στην εκπλήρωση του αληθινού του προορισμού.⁵³ Η *παρόρμηση*, σε αντίθεση με τη *σύνεση*, συνυφαίνει την επιθυμία με την ίδια την εκπλήρωσή της, ενώ εκείνος ο οποίος ποθεί αλλά δεν πράττει «γεννάει την πανούκλα».⁵⁴ Με άλλα λόγια, οι άνθρωποι που καταφάσκουν σε αυτήν την ερωτική διάσταση, επιτρέπουν στον πόθο να *πυχώσει* τα σώματά τους,⁵⁵ *διανοίγοντάς* τα σε μια αυθεντικότερη κατάσταση ύπαρξης.⁵⁶ Ο αφηγητής σημειώνει emphaticά ότι είναι προτιμότερο να δώσει κάποιος τέλος στη ζωή ενός βρέφους, παρά να διατηρεί μέσα του ανικανοποίητους πόθους για μια ολόκληρη ζωή.

Η «λαγνεία»⁵⁷ («lust»)⁵⁸ δεν είναι τίποτα άλλο από «γενναιοδωρία του Θεού»⁵⁹ και αέναη δοξολογία⁶⁰ προς εκείνον, εφόσον η βαθύτερη θέλησή τους δεν θα μπορούσε να μην είναι θείας προέλευσης. Όπως πληροφορούμαστε από τον ομιλητή,⁶¹ οι αρχαίοι ποιητές δεν διαχώριζαν τα αντικείμενα από τις θεότητες στις οποίες απέδιδαν σεβασμό, αλλά διέβλεπαν το θείο μέσα από την κάθε φυσική του εκδήλωση, εγκιβωτισμένο δηλαδή στον ορατό κόσμο. Αντίθετα, στο πέρασμα του χρόνου, οι ιερείς επέφεραν τον δυϊσμό και κατά συνέπεια τον κατακερματισμό του ανθρώπου, στερώντας του ανεπανόρθωτα την ελευθερία του. Έτσι, «οι άνθρωποι λησμόνησαν πως όλες οι θεότητες κατοικούν μέσα στο στήθος τους»⁶² («men forgot, that All deities reside in the human breast»)⁶³ Ο Χριστός, ωστόσο, το αντιλαμβάνόταν βαθιά και γι' αυτόν τον λόγο ήταν γεμάτος αρετή, εφόσον επίσης «ενεργούσε από παρόρμηση»⁶⁴ («acted from impulse»)⁶⁵ Έτσι, είναι μακάριος, όπως και όλοι όσοι «πίπτουν στά νερά της»,⁶⁶ αν θέλαμε να δανειστούμε και πάλι την διατύπωση του Εμπειρικού. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο Άγγελος, ακούγοντας την αποκάλυψη αυτή και συνειδητοποιώντας τη μέχρι τότε πλάνη στην οποία είχε υποπέσει, *αγκαλιάζει* τη φωτιά, γίνεται στάχτη και ανέρχεται στους ουρανούς.⁶⁷

⁵³ «Ποτέ δεν θα μάθεις τι είναι αρκετό αν δεν μάθεις τι είναι περισσότερο από αρκετό»: *ό.π.*, 55.

⁵⁴ *Ο.π.*, 51.

⁵⁵ Με τις *πυχώσεις* αυτές να φτάνουν μέχρι το άπειρο, βλ. *Η Πύχωση. Ο Λάιμπνιτς και το μπαρόκ*, 15.

⁵⁶ Για την έννοια της *διανοικτότητας*, βλ. M. Heidegger, *Είναι και Χρόνος*, τόμ. Α', μτφ. – σχόλ.: Γιάν. Τζαβάρας (Αθήνα: Δωδώνη, 1985), 224.

⁵⁷ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 53.

⁵⁸ *Ο.π.*, 52.

⁵⁹ *Ο.π.*, 53.

⁶⁰ Οι ύμνοι δεσπόζουν και σε όλη την ποιητική συλλογή του Εμπειρικού. Παρουσιάζονται εμβόλιμα και *χωνεύονται* μέσα στην *Οκτάνα*, είτε αυτούσιοι είτε παραλλαγμένοι.

⁶¹ *Ο.π.*, 59.

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ *Ο.π.*, 58.

⁶⁴ *Ο.π.*, 83.

⁶⁵ *Ο.π.*, 82.

⁶⁶ *Ενδοχώρα*, 112.

⁶⁷ Παρατηρούμε και μια κλιμάκωση εδώ, πρώτα *απλώνει* τα χέρια να αγγίξει τη φωτιά, έπειτα γίνεται ένα με αυτήν και μόνο τότε επέρχεται η ανάληψή του, όπως ακριβώς και ο δίκαιος στην αρχή των *Γάμων*, που κατανοεί ότι είναι ανάγκη να διασχίσει την κόλαση προκειμένου να φτάσει στην αληθινή γνώση.

Περνώντας στην *Οκτάνα*, παρατηρούμε στο ποίημα «Μπεάτοι» ότι για μία ακόμη φορά παρουσιάζονται δικαιωμένοι μόνο εκείνοι που δεν συμμορφώθηκαν στους κανόνες που προσπαθούν σε κάθε εποχή να καταστείλουν τη θέληση του ανθρώπου («τῆς μὴ συμμορφώσεως οἱ Ἅγιοι»),⁶⁸ αλλά καθοδηγούνται μόνο από τα όσα υπαγόρευε η *παρόρμησή* τους. Η συγκεκριμένη καλλιτεχνική επιλογή εγείρει ασφαλώς το ενδιαφέρον, δεδομένου ότι στις περισσότερες περιπτώσεις εκείνοι που εξυμνούνται ως άγιοι είναι όσοι διατελούσαν σε καθεστώς υπακοής, κατορθώνοντας να χαλιναγωγήσουν τα πάθη και να επιβληθούν στα πηγαία ένστικτά τους. Επιπλέον, ο αφηγητής εντοπίζει μια βαθύτερη σύνδεση αυτών των αγιοποιημένων μορφών που παραθέτει, παρά τις διαφορές στις απόψεις και το έργο τους. Παρά την ιδιαιτερότητα του καθενός, στην πραγματικότητα δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους, όπως ακριβώς οι «φωτιές», οι οποίες «ὄπου καὶ ἂν καΐνε, τὴν ἴδια φλόγα κάνουν».⁶⁹ Σε ευθεία αναλογία με τους βιβλικούς παίδες εν καμίνω, και καθώς περιδινούνται μέσα στο φως που τους τυλίγει, οι μορφές συστρέφονται, κινούνται και φλέγονται, όπως ακριβώς συμβαίνει και στο έργο του Blake.

Οι ανταύγειες φωτίζουν συμπαντικά το καθετί, ξεκινώντας από τις σκοτεινές και υποβαθμισμένες συνοικίες και τις δυσώδεις περιοχές με τα απορρίμματα μέχρι τους κήπους αλλά και το εσωτερικό της ψυχής του ανθρώπου.⁷⁰ Είναι ένα φως που πέφτει κατά διαστήματα, κάτι που μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι η δυναμική εξισορρόπηση των αντιθέτων αποδίδεται και εικαστικά μέσα ακριβώς από τη φωτοσκίαση. Οι φλόγες τυλίγουν οτιδήποτε χαρακτηρίζεται από εσωτερική ζέση, οπουδήποτε δύναται να εντοπιστεί η λάβα που *αναπηδά* και *ανέρχεται* στον ουρανό («Καὶ ἐνὼ οἱ φλόγες τῆς πυρᾶς, περιδινόμεναι γύρω ἀπὸ τὰ σώματά των [...] ἀναπηδοῦν καὶ ἀνέρχονται στὸν οὐρανόν»)⁷¹ Η κλιμάκωση είναι και στο σημείο αυτό εμφανής, με το πρώτο ρήμα να υποδηλώνει ότι κάτι έρχεται προς τα έξω με ακόμη μεγαλύτερη ένταση.⁷² Αντίστοιχα, έρχεται στο μυαλό μας και η *Υψικάμινος*, που επίσης παραπέμπει σε μία μορφή *ανάληψης*, αμέσως μόλις η φωτιά έχει λιώσει τα μέταλλα μετατρέποντάς τα σε πρώτη ύλη προκειμένου να τα μεταστοιχειώσει. Παρ' όλα αυτά, ενώ ο Άγγελος γίνεται στάχτη,⁷³ οι Μπεάτοι παραμένουν *άφθαρτοι* και η φωτιά αυτή τους καθιστά «έρωτικούς» και «προφητικούς»,⁷⁴ δύο ιδιότητες που όπως φαίνεται είναι αδιαχώριστες. Ακριβώς επειδή όλη τους η ύπαρξη συνιστά δοξολογία, έχουν τη

⁶⁸ *Οκτάνα*, 36.

⁶⁹ *Ο.π.*, 37.

⁷⁰ *Ο.π.*, 38.

⁷¹ *Οκτάνα*, 38.

⁷² Κατά τον ίδιο τρόπο που ο Άγγελος υψώνεται, αφού έχει πέσει μέσα στην υψηλή θερμοκρασία της φωτιάς.

⁷³ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 84-85.

⁷⁴ *Οκτάνα*, 38.

δυνατότητα να ψάλλουν, προαναγγέλλοντας τον ερχομό «τῶν νέων Παραδείσων».⁷⁵ Η καινούργια αυτή πραγματικότητα θα προκύψει όταν, ακολουθώντας τον δρόμο της *ηδονής*, ο άνθρωπος προετοιμαστεί κατάλληλα για να τη δεχτεί.

Ωστόσο, πρώτα είναι αναγκαίο να συνειδητοποιήσει τον *σκοπό* της ίδιας της ζωής του, με τους όρους που είχε ήδη θεματοποιηθεί από πολύ νωρίς στην ποιητική του Εμπειρικού στο εμβληματικό ποίημα «Τριαντάφυλλα στό παράθυρο».⁷⁶ Αρχικά, το *παράθυρο* από μόνο του συνιστά έναν τόπο μεταιχμιακό, οριακό, και για αυτόν τον λόγο ένα *άνοιγμα*. Τα τριαντάφυλλα, με εμφανή ερωτικό συμβολισμό, τοποθετούνται λοιπόν ακριβώς εκεί. Ο αφηγητής ξεκινάει απαριθμώντας όλα εκείνα που δεν συμπεριλαμβάνονται σε αυτά που θα έπρεπε να επιδιώκει ο άνθρωπος, για να διακηρύξει στη συνέχεια απερίφραστα εκείνο που κατά τη γνώμη του αποτελεί την πεμπτουσία της ύπαρξής του («Σκοπός τῆς ζωῆς μας εἶναι ἡ ἀγάπη»)⁷⁷ Αρχίζει έτσι με την άρνηση, προκειμένου να αποδομήσει τις παραδεδομένες πεποιθήσεις που λειτουργούν ανασταλτικά και να οικοδομήσει την πραγματικότητα εκ νέου. Ο προορισμός του ανθρώπινου είδους δεν είναι η «χαμέρπεια»,⁷⁸ η στασιμότητα και η εμμονή σε όσα έχουν παρέλθει, αλλά η διαρκής κίνηση και η αποδοχή της επιθυμίας σε κάθε δυνατή περίπτωση. Τέλος, το «δέρας» είναι «σεσημασμένον»,⁷⁹ καθώς φέρει τα σημάδια από όλα εκείνα που έχουν προηγηθεί και τα οποία *εγγράφονται* στο σώμα, όπως οι ήχοι που ακούει ο αφηγητής της *Οκτάνας* στο «Πολλές φορές τὴν νύχτα» που, «ὄσο μικρὴ διάρκεια κι ἂν ἔχουν, ἀποτυπώνονται ἀνεξίτηλα σὲ ψυχές»⁸⁰ και αφότου έχουν πια σβήσει.

Το αποκαλυπτικό όραμα και η υπεροχή του ποιητικού πνεύματος

Στους *Γάμους του Ουρανού και της Κόλασης*, ο αφηγητής συναντάει δύο από τους κορυφαίους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, τον Ησαΐα και τον Ιεζεκιήλ. Αμέσως, χωρίς να χάσει χρόνο, σπεύδει να τους ρωτήσει πώς είχαν το θάρρος και την τόλμη να δηλώσουν ότι ο Θεός τους μίλησε, επηρεάζοντας τόσοι ανθρώπους και στρέφοντάς τους στη θρησκεία. Τότε ο Ησαΐας αποκρίνεται ότι είδε «το άπειρο σε κάθε πράγμα»⁸¹ («my senses discovered the infinite in every thing»)⁸² και ευθύς αμέσως άρχισε να γράφει. Η ακλόνητη πεποίθηση και η κίνησή του αυτή απορρέει σύμφωνα με τον αφηγητή από το γεγονός ότι στην πραγματικότητα ήταν ποιητής.⁸³ Από την άλλη

⁷⁵ Στο ίδιο. Βλ. και εδώ, ενότ. 3.

⁷⁶ Ανδρ. Εμπειρικός, *Υψικάμινος*, (Αθήνα: Άγρα, 2011· ανατ. 4ης: 1980· 1η: 1935), 50.

⁷⁷ Στο ίδιο.

⁷⁸ Στο ίδιο.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ *Οκτάνα*, 50.

⁸¹ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 61.

⁸² *Ο.π.*, 60

⁸³ *Ο.π.*, 61.

πλευρά, αυτό μπορεί να ιδωθεί και αντίστροφα, καθώς σημαίνει ότι οι ποιητές δύνανται να θεωρηθούν την ίδια στιγμή προφήτες. Ο Ιεζεκιήλ έρχεται να προσθέσει: «Εμείς διδάξαμε πως το Ποιητικό Πνεύμα (όπως το αποκαλείτε τώρα) ήταν η πρώτη αρχή».⁸⁴ Επομένως, όλα όσα έπραξαν πήγαζαν από την ασίγαστη επιθυμία τους να ανυψώσουν και άλλους ανθρώπους στην αντίληψη του απείρου, παρότι οι μεταγενέστεροι παρερμήνευσαν την αποστολή τους.

Η φωτιά είναι η μόνη που μπορεί να αναδείξει την οικουμένη, πράγμα που, όπως προφητεύεται περίτρανα, θα συμβεί: «η πλάση ολόκληρη θ' αναλωθεί στη φωτιά και θα φανεί άπειρη και ιερή»⁸⁵ («the whole creation will be consumed and appear infinite and holy»)⁸⁶. Ο άνθρωπος είναι ανάγκη να αποδεσμευτεί από όσα τον περιορίζουν, εμποδίζοντάς τον να δει καθαρά.⁸⁷ Καθώς ο αφηγητής συνεχίζει την περιήγησή του στην απύθμενη άβυσσο, συναντά τυχαία έναν Άγγελο. Ο τελευταίος θα προσπαθήσει να τον εξωθήσει στη μεταστροφή, δείχνοντάς του με ιδιαίτερα παραστατικό και εναργή τρόπο τα βασανιστήρια που τον προσμένουν εάν δεν αλλάξει τρόπο σκέψης. Εκείνος, αντί να καταβληθεί από τρόμο, όπως ενδεχομένως θα περιμέναμε, επιστρατεύοντας τη δύναμη της *φαντασίας* του, αντιτάσσει σχεδόν περιπαικτικά τη δική του πραγματικότητα στο όραμα του συνομιλητή του. Ο Άγγελος αναφωνεί αμήχανος: «Η φαντασία σου με εξαπάτησε»⁸⁸ («thy phantasy has imposed upon me and thou oughtest to be ashamed»)⁸⁹. Ωστόσο, η απάντηση του αφηγητή θα είναι πως «ο ένας εξαπατά τον άλλον»⁹⁰ εξίσου, αλλά ακόμη και ακριβώς αυτή τους η διάσταση δύνανται να λειτουργήσει ως εύφορο έδαφος για μια αμοιβαία εκτίμηση, εφόσον «η Αντίθεση είναι η αληθινή Φιλία».⁹¹ Το ποιητικό υποκείμενο προφητεύει ότι σε μια μελλοντική φάση της ανθρωπότητας, η «Βίβλος της Κόλασης»⁹² θα δοθεί σε όλους ανεξαιρέτως και θα αποτελέσει την οδό προς μια νέα πραγματικότητα.

Στο όραμα που αποκαλύπτεται μπροστά στα μάτια μας, ακούμε την διαπεραστική κραυγή μιας γυναίκας, που τυλίγει όλη την δημιουργία και αντηχεί στα πέρατα του κόσμου: «Βόγκηξε το Αιώνιο Θηλυκό! Και ακούστηκε σ' όλη την οικουμένη»⁹³ («The ETERNAL Female groaned! it was heard over all the Earth»)⁹⁴.

⁸⁴ Στο ίδιο.

⁸⁵ Ο.π., 65. Βλ. και το σολωμικό: «Καπνός δέ μένει από τή γή· νιός ούρανός ἐγέννη»· Διον. Σολωμού *Άπαντα*, επιμ.-σημ.: Λ. Πολίτης, τ. Α': *Ποιήματα* (Αθήνα: Ίκαρος, 2012, 10η· 1η: 1948), 198.

⁸⁶ *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, 64.

⁸⁷ «Αν οι πύλες της αντίληψής μας αποκαθαίρονταν, το καθετί θα φανερωνόταν στον άνθρωπο όπως είναι, Άπειρο»: Ο.π., 65.

⁸⁸ Ο.π., 77.

⁸⁹ Ο.π., 76.

⁹⁰ Ο.π., 77.

⁹¹ Στο ίδιο.

⁹² Ο.π., 85.

⁹³ Ο.π., 87.

⁹⁴ Ο.π., 86.

Πρόκειται για μία φωνή που επιδρά καταλυτικά σε όσους την ακούνε και για αυτόν τον λόγο συγκλονίζει τα πλήθη όπως καμία άλλη.⁹⁵ Το σημείο αυτό μας επιτρέπει να περάσουμε για μία ακόμη φορά στην *Οκτάνα*. Το ποίημα «Όχι Μπραζίλια μα Όκτάνα», ξεκινάει με την περιγραφή μιας προϋπόθεσης για τον ερχομό ενός νέου κόσμου. Πιο συγκεκριμένα, αυτός θα επέλθει όταν «διά τῆς πίστεως καί τῆς καλῆς θελήσεως»⁹⁶ ο άνθρωπος καταστεί έτοιμος. Η *πίστη*, όπως είδαμε και στον Blake, έχει τεράστια σημασία, αφού δίνει μορφή σε πραγματικότητες ανύπαρκτες μέχρι προηγουμένως⁹⁷ σε συνεργασία με τη δύναμη της φαντασίας,⁹⁸ ενώ ταυτόχρονα, είναι αναγκαίο να υπάρχει *θέληση*, στην πιο γνήσια και αυθεντική της μορφή.

Όταν θα ισχύουν αυτές οι παράμετροι «μέσ' στην καρδιά τοῦ κάθε ανθρώπου»,⁹⁹ θα έχει φτάσει η ημέρα για την οικοδόμηση της *Νέας Πόλης*. Η πόλη αυτή, όπως αποκαλύπτεται, θα αποτελέσει το επίκεντρο του κόσμου και θα γίνει η πρωτεύουσά του, σε μια οικουμένη που θα είναι πλέον αδιαίρετη, όχι πολιτικά, όπως τονίζεται, αλλά πνευματικά. Ο αφηγητής δεν γνωρίζει με ακρίβεια πότε θα συμβούν όλα αυτά που αναφέρονται, ωστόσο εκφράζει τη βεβαιότητα¹⁰⁰ («ἀμὴν, ἀμὴν λέγω ὑμῖν»)¹⁰¹ ότι η προφητεία του θα εκπληρωθεί («ἐκεῖνο που εἶναι βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ Νέα Πόλις θά οἰκοδομηθῆ»).¹⁰² Η νέα πολιτεία που θα προκύψει μέσα από μία «ἄλυσιν ὀριστικῆν»,¹⁰³ θα ονομαστεί *Οκτάνα*. Προκειμένου να κατανοήσουν οι αποδέκτες του μηνύματος τα ὅσα λέγονται, ο ομιλητής τους προτρέπει να κοιτάξουν, πρωτίστως μέσα τους και στη συνέχεια γύρω τους, ὡστε να αντιληφθούν ἀκόμη ουσιαστικότερα το περιεχόμενο των λόγων του. Ειδικότερα, η *Οκτάνα* είναι ~~πρωτίστως~~ «μεταίχιμιον τῆς Γῆς καί τοῦ Ουρανοῦ»,¹⁰⁴ κατά τον ἴδιο τρόπο που και ο προφήτης του Blake επιθυμεί διακαῶς τη γεφύρωση αὐτῆ των αντιθέτων.¹⁰⁵ Το ένα επίπεδο εκτείνεται μέσα στο ἄλλο, σε μία διαρκή *αλληλοπεριχώρηση*¹⁰⁶ και αλληλοδιείσδυση.

⁹⁵ «Καμία φωνή δεν συνεκλόνησε βαθύτερα τά πλήθη» και «Ἵ κόρη ὑστερική! Τό σκίρτημά σου εἶναι ἡ ὁδός καί ἡ κραυγή σου χλιμίντρισμα που διαπερνά τό μάτι τοῦ οὐρανοῦ»: *Ενδοχώρα*, 113.

⁹⁶ *Οκτάνα*, 75.

⁹⁷ Βλ. και εδώ, ενότ. 2.

⁹⁸ «Δύο αἰῶνες πριν την εμφάνιση του Υπερρεαλισμοῦ και ἀπό τη γέννηση της ψυχανάλυσης, ο Blake θέτει σε πρώτο πλάνο τη φαντασία και την απελευθερώνει ἀπό τα ασφυκτικά και αλαζονικά σχήματα της λογικής»: Paola Minucci, «Το see through the eye: το ὄραμα στην ποίηση του Blake και του Ελύτη», *Πρακτικά Α' διεθνούς συνεδρίου συγκριτικῆς γραμματολογίας: σχέσεις της ελληνικῆς με ξένες λογοτεχνίες*, 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1991, Αθήνα, Δόμος, 1995, 518.

⁹⁹ *Οκτάνα*, 75.

¹⁰⁰ Κατά παρόμοιο τρόπο ενδεχομένως που και ο αφηγητής του Σικελιανού διαβεβαιώνεται ἀπό το «μούρμουρο» που τον τυλίγει ὅτι η ημέρα που προσμένει «θά ῥτει», 45. Ἄγγ. Σικελιανού *Λυρικός Βίος*, τ. Ε': *Λυρικά (Σειρά Πρώτη)*, επιμ.: Γ. Π. Σαββίδης (Αθήνα: Ἴκαρος, 2000, 4η· 1η: 1947), 45.

¹⁰¹ *Οκτάνα*, 76.

¹⁰² *Ο.π.*, 75.

¹⁰³ Στο ἴδιο.

¹⁰⁴ *Ο.π.*, 77.

¹⁰⁵ Βλ. ἄλλωστε και τι παρατηρεῖ ο Γιατρομανωλάκης, σύμφωνα με τον ὁποῖο η *Οκτάνα* εἶναι «συμφιλίωση των αντιθέτων»: *Εμπειρικός: ο ποιητής του ἔρωτα και του νόστου*, 175.

¹⁰⁶ Merleau-Ponty, «The Intertwining – The Chiasm»: *The Visible and the Invisible*, επιμ.: Claude Lefort-μτφ.: Alphonso Lingis (Evaston: Northwestern University Press, 1968), 130-155.

Ταυτόχρονα, δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ότι η *Οκτάνα*, πέρα από το όνομα της Νέας Πόλης, αποτελεί και το όνομα της υπό εξέταση ποιητικής συλλογής, με αποτέλεσμα να μπορούμε να αντιληφθούμε τη δυναμική αυτή εξισορρόπηση και σε συνάρτηση με τη λειτουργία της ίδιας της ποίησης που την καθιστά εφικτή. Η *Οκτάνα* είναι ακόμη «πύρ», «κίνησις», «ένέργεια»,¹⁰⁷ όσα επίσης είδαμε και στους *Γάμους του Ουρανού και της Κόλασης*.¹⁰⁸ Επιπλέον, είναι «ἔρως ἐλεύθερος» και «ποίησις»,¹⁰⁹ δύο έννοιες που μπορούν να θεωρηθούν ως όψεις του ίδιου πράγματος, εφόσον ο έρωτας είναι η ίδια η δημιουργική δύναμη που πάλλεται. Η ποίηση, από την άλλη, γίνεται αντιληπτή όχι μόνο ως μέσο έκφρασης, αλλά και ως «λειτουργία τοῦ πνεύματος»¹¹⁰ που δίνει ζωή. Η κλιμάκωση συνεχίζεται ασταμάτητα, φτάνοντας στην «έντελέχεια»,¹¹¹ για την οποία μιλήσαμε και προηγουμένως. Η εκπλήρωση της προφητείας αυτής για έναν κόσμο ευδαιμονικό συνιστά τον προορισμό του ανθρώπου, καθώς μέσα εκεί μπορεί να εκπληρώσει τον σκοπό του και να είναι πραγματικά ελεύθερος, αποδεχόμενος δηλαδή την ηδονική του φύση. Η *εντελέχεια* είναι αυτή που καθιστά δυνατή ακόμη και τη χίμαιρα. Είναι ακόμη εκείνη που ενώνει τους εραστές «εἰς μίαν ἐκτόξευσιν ἡμερικὴν, εἰς μίαν ἔνωσιν θεοτικὴν καὶ μέθεξιν ὑπερτάτην».¹¹² Στο σημείο αυτό, δεν θα ήταν παράλογο προεκτείνοντας τον συλλογισμό μας να υποστηρίξουμε ο Εμπειρικός αναφέρεται στην *ύψιστη μετάληψη* για την οποία κάνει λόγο και ο Σικελιανός, χάριν της οποίας ο πόθος συμπαρασύρει τους ερωτευμένους «μέσ σ' ἕνα φῶς θαμπωτικό» και τους υψώνει «ὡς τὴν πηγὴ τους».¹¹³

Ὡς συνέπεια όλων αυτών, η *Οκτάνα* είναι η μόνη που εγγυάται την *ενόραση* στους αποδέκτες της προφητείας, με άλλα λόγια τη θέαση του βάθους της πραγματικότητας, όπως τη βίωσε και ο φορέας του χαρμόσунου μηνύματος, δικαιώνοντας τη *διαίσθησή* του. Είναι ακόμη η «διατήρησις τῆς παιδικῆς ψυχῆς» και σε μεγάλη ηλικία, με άλλα λόγια η πρωταρχική αθωότητα, ο ενθουσιασμός και αυθορμητισμός της πιο γνήσιας θέλησης πριν κατασταλεί από τους περιορισμούς και τις συμβάσεις της ενηλικίωσης. Για τον λόγο αυτό, κρίνεται αναγκαίο να αποκατασταθεί η χαμένη ενότητα, αυτή που υπήρχε πριν τον διαχωρισμό του υποκειμένου από τον κόσμο που τον περιβάλλει¹¹⁴ και πριν τον στιγματισμό των αισθήσεων ως υπαίτιων

¹⁰⁷ *Οκτάνα*, 77.

¹⁰⁸ Βλ. εδώ, κεφ. 1.

¹⁰⁹ *Οκτάνα*, 77.

¹¹⁰ *Οκτάνα*, 77.

¹¹¹ Στο ίδιο.

¹¹² Στο ίδιο.

¹¹³ *Λυρικός Βίος*, τ. Ε', 91. Για την επίδραση του Σικελιανού στον Εμπειρικό, βλ. Ανδρ. Φυλακτού, *Ο Εμπειρικός συνομιλεί με τον Σικελιανό. Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Ανδρέα Εμπειρικού* (Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, 2012): βλ. ιδιαίτερα το κεφ. «Μέθεξιν ή ο Σικελιανός είναι δικός μας», 25-35.

¹¹⁴ Βλ. και την παρατήρηση του Frye: «the Selfhood must be annihilated before the true self can appear»· *Fearful Symmetry*, 59.

πλάνης.¹¹⁵ Και τότε ο άνθρωπος θα μετάσχει στην «πραγματική ελευθερία»¹¹⁶ και στην «ήδονή», την «αγάπη» και τη «δικαιοσύνη».¹¹⁷ Η αποστροφή στους αποδέκτες ενισχύει για ακόμη μία φορά την άποψη ότι δίνεται μεγάλη βαρύτητα στην πρόσληψη της προφητείας από εκείνους που καλούνται να *δουν* το όραμα («ίδου τί θά πῃ, φίλοι μου»)¹¹⁸. Για τον λόγο αυτόν, ο προφήτης καλεί τους αναγνώστες να φωνάξουν μαζί με εκείνον λέξη «Ὁκτάνα», πεπεισμένος ότι στην *επιτελεστική* της δύναμη κρύβονται τα «μυστικά της μαγικής σουρρεαλιστικής τέχνης»,¹¹⁹ όπως θα έλεγε ο Breton.

Τέλος, στο ποίημα με τίτλο «Ἡ Νῆσος τῶν Ροβινσώωνων», βλέπουμε έναν ερημίτη που ζει μόνος του για πολλά χρόνια σε ένα νησί και χαρακτηρίζεται ως «τό φλάμπουρο τῆς μοναξιᾶς, τό φλάμπουρο τῆς μακρινῆς ἀλήθειας».¹²⁰ Ο ασκητής μακαρίζεται, τοποθετούμενος από τον αφηγητή σε ακόμη υψηλότερη θέση και από τους βασιλείς, ίσως διότι μόνο εκείνος έχει πρόσβαση σε μια αυθεντικότερη κατάσταση ύπαρξης («μέ λένε Ἀδάμ»)¹²¹ και ασκεί την εξουσία του «σάν κάποιος που ρίχνει νερό σέ ἕνα πιθάρι ἀπύθμενο».¹²² Η συγκεκριμένη μορφή βρίσκεται εκεί και προσμένει υπομονετικά και επίμονα¹²³ την ανάδυση ενός κήτους: «Ὡ, ἄς ἀνεδύετο ἀπό τά μαῦρα βάθη, ὦ ἄς ἀνεφαίνετο τουλάχιστον ἔστω καί ἀπό μακριά».¹²⁴ Πρόκειται για κάτι που μπορεί να συμβεί σε απροσδιόριστο χρόνο, όμως η εξακολουθητική προσπάθειά του υποδεικνύει ότι δεν αμφιβάλλει για την εκπλήρωση της επιθυμίας του.

Όταν αυτό πράγματι συμβαίνει, οι λέξεις χάνουν τα ηχητικά τους περιγράμματα, με τον ερημίτη να τις δουλεύει εκ νέου σαν πρώτη ύλη, έτοιμη να ξαναπλαστεί από την αρχή. Έτσι, φτιάχνει νέα *δοχεία* και τα προσφέρει ως δοξολογία. Οι ήχοι που πηγάζουν από την «πυκνή ένδοχώρα»¹²⁵ του νησιού, αντηχούν και σταδιακά το περικυκλώνουν ολόκληρο με μία «ήχώ πιτανική»,¹²⁶ διαπερνώντας το όπως οι φλόγες προηγουμένως, με τον αναχωρητή να στέκεται εκεί «έν πληρει στύσει»¹²⁷ στο επίκεντρο του στροβίλου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η επιλογή του ερημίτη, μιας μορφής που συνήθως συνδέεται με την εγκράτεια. Αντίθετα, εδώ φαίνεται να φλέγεται από «πάθος

¹¹⁵ «Mental experience is a union of a perceiving subject and a perceived object»: *ό.π.*, 85. Βλ. και D. Chauvin, *L' Oeuvre De William Blake. Apocalypse et Transfiguration* (Paris: Ellug, 1992), 16: «L' Apocalypse [...] c' est l' apogée de la révélation, la reconquête symbolique de l' unité perdue». Τέλος, βλ. και Γιατρομανωλάκης, 149.

¹¹⁶ *Οκτάνα*, 78.

¹¹⁷ Στο ίδιο.

¹¹⁸ *Ο.π.*, 79,

¹¹⁹ *Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού*, 33.

¹²⁰ *Οκτάνα*, 92.

¹²¹ Στο ίδιο.

¹²² Στο ίδιο.

¹²³ Όπως και οι Όσιοι στους *Ήμερους* του Σικελιανού περιμένουν πότε θα βυθιστούν στην διονυσιακή έκσταση: *Λυρικός Βίος*, τ. Ε', 112-120.

¹²⁴ *Οκτάνα*, 92.

¹²⁵ *Ο.π.*, 94.

¹²⁶ Στο ίδιο.

¹²⁷ Στο ίδιο.

άσιγαστο»,¹²⁸ δημιουργώντας νέους κόσμους και ιεουργώντας, τροφοδοτούμενος από την ίδια του την ηδονή. Τέλος, πρόκειται για μία διαδικασία που συνεχίζεται στο διηγετικό, κάθε φορά από την αρχή, μέχρι την άφιξη της *Φάλαινας* («έως που νά 'ρθη»)¹²⁹ που γίνεται αντιληπτή ως πολυπύθητος Μεσσίας. Μόνο εκείνη δύναται να επιφέρει την αγαλλίαση και την ευτυχία σε όσους της αφιερώνονται, δικαιώνοντας όλους τους ανθρώπους για τον ζήλο που επέδειξαν, αλλά πρωτίστως τον αφηγητή για την προφητεία του.

Συμπεράσματα

Φτάνοντας στο τέλος της παρούσας προσέγγισης και εν είδει επιλόγου, θα μπορούσαμε να σταθούμε στο ποίημα «Πολλές φορές την νύκτα» της *Οκτάνας*. Ο αφηγητής είναι για ακόμη μία φορά ένα προνομιακό ον που, σαν ένας άλλος σολωμικός *αλαφροΐσκιωτος*, είναι σε θέση να αντιληφθεί τους ήχους που η πλειοψηφία των ανθρώπων δεν προσέχει. Αυτό συμβαίνει καθώς «στήν τύρβη τῆς ἡμέρας δύσκολον εἶναι νά ἀκουσθούν».¹³⁰ Οι ήχοι αναδύονται μέσα από τη *σιγή*, εφόσον τότε μόνο μπορούν να ακουστούν καθαρότερα. Βγαίνουν από την ησυχία,¹³¹ όπως το μαύρο στερέωμα αναδεικνύει τους αστέρες που εξέχουν με ορισμένο όγκο και *ένταση*.¹³² Είναι ήχοι *σιλιπνοί* –κάτι το οποίο σημαίνει ότι έχουν αποκτήσει και μία ορισμένη εικαστική ποιότητα– ενώ εναλλάσσονται διαρκώς με άλλους ήχους *μουντούς* που έχουν πια περάσει στη σφαίρα του τετελεσμένου, αφού κάποτε για μία στιγμή διαπέρασαν την οικουμένη. Οι ήχοι είναι επίσης «θερμοί σάν ἡμεροι»,¹³³ σηματοδοτώντας ακριβώς την *παροντική* στιγμή¹³⁴ κατά την οποία «ἡ ἀπόστασις πού ἀπό τό θεῖον τόν ἄνθρωπον χωρίζει»¹³⁵ εκμηδενίζεται. Αυτό το μυστήριο λαμβάνει χώρα μόνο μέσα «εἰς τήν μαγεῖαν τῆς νυκτός»,¹³⁶ η οποία διαφυλάσσει μέσα της την υπέρτατη αυτή μελωδία, καλώντας εξακολουθητικά όλους εκείνους που ποθούν να την ακούσουν.

Βιβλιογραφία

¹²⁸ Στο ίδιο.

¹²⁹ *Ο.π.*, 95.

¹³⁰ *Ο.π.*, 49.

¹³¹ Και το πρώτο ποίημα της *Οκτάνας* άλλωστε φέρει τίτλο «Η Σιωπή»: *ό.π.*, 7.

¹³² G. Deleuze, *Διαφορά και Επανάληψη*, εισαγ. – μτφ.: Κων. Μπουντάς (Αθήνα: Εκκρεμές, 2019), 313-362.

¹³³ *Ο.π.*, 53.

¹³⁴ *Λογοτεχνία και ζωγραφική*, 463-576.

¹³⁵ *Οκτάνα*, 56.

¹³⁶ *Ο.π.*, 58.

Πρωτογενής

- Blake, William. *Οι Γάμοι του Ουρανού και της Κόλασης*, εισαγ. – μτφ. – σχόλια: Χ. Βλαβιανός, Αθήνα: Νεφέλη, 2018.
- Blake, William. *Προφητικά*, εισαγ. – μτφ. – σχόλια: Βαγγ. Αθανασόπουλος, Αθήνα: Χατζηνικολή, 1986.
- Εμπειρικός, Ανδρέας. *Υψικάμινος*, Αθήνα: Άγρα, 2011 (ανατ. 4ης: 1980· 1η: 1935).
- Εμπειρικός, Ανδρέας. *Ενδοχώρα (1934-1937)*, Αθήνα: Άγρα, 2015 (ανατ. 4ης: 1980· 1η: 1945).
- Εμπειρικός, Ανδρέας. *Οκτάνα*, Αθήνα: Ίκαρος, 2009 (ανατ. 4ης: 1997· 1η: 1980).
- Pessoa, Fernando. *Η ώρα του διαβόλου και άλλα διηγήματα*, εισαγ. – μτφ. – σημ.: Μαρία Παπαδήμα, Αθήνα: Gutenberg, 2018.
- Σολωμός, Διονύσιος. *Άπαντα*, επιμ.-σημ.: Λ. Πολίτης, τ. Α': *Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος, 2012 (10η· 1η: 1948).
- Σικελιανός, Άγγελος. *Λυρικός Βίος*, τ. Ε': *Λυρικά (Σειρά Πρώτη)*, επιμ.: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα: Ίκαρος, 2000 (4η· 1η: 1947).

Δευτερογενής

- Αγγελάτος, Δημήτρης. *Η "φωνή" της μνήμης. Δοκίμιο για τα λογοτεχνικά είδη*, Αθήνα: Λιβάνης, 1997.
- Αγγελάτος, Δημήτρης. «Ο Άγγελος Σικελιανός και το Ρομαντικό πρίσμα αντίληψής του για τον Υπερρεαλισμό», στο *Greek Research in Australia: Proceedings of the Biennial International Conference of Greek Studies, Flinders University April 2003* (ed.: E. Close – M. Tsianikas – G. Frazis), Flinders University Department of Languages – Modern Greek, Αδελαΐδα, 2005, 531-548.
- Αγγελάτος, Δημήτρης. *Λογοτεχνία και ζωγραφική. Προς μια ερμηνεία της διακαλλιτεχνικής (ανα)παράστασης*, Αθήνα: Gutenberg, 2017, 463-576.
- Austin, John L. *Πώς να κάνουμε πράγματα με τις λέξεις*, πρόλ. – μτφ.: Αλέξ. Μπίστης, επιμ.: Χάρ. Χρόνης, Αθήνα: Εστία, 2003.
- Breton, André. *Μανιφέστα του Σουρρεαλισμού*, εισαγ. – μτφ. – σχόλια: Ελένη Μοσχονά, Αθήνα: Δωδώνη, 1983.
- Γιατρομανωλάκης, Γιώργης. *Ανδρέας Εμπειρικός: ο ποιητής του έρωτα και του νόστου*, Αθήνα: Κέδρος, 1983.
- Chauvin, Danièle. *L' Oeuvre De William Blake. Apocalypse et Transfiguration*, Paris: Ellug, 1992.
- Cuddon, John Anthony. *Λεξικό λογοτεχνικών όρων και θεωρίας λογοτεχνίας*, μτφ. – επιμ.: Γιάν. Παρίσης, Μαρία Λιάπη, Αθήνα: Μεταίχμιο, 2010, 491-492.

- Damon, Foster. «Prophets»: *A Blake's Dictionary. The Ideas and Symbols of William Blake*, Hanover: Dartmouth College Press, 2013, 567-568.
- Deleuze, Gilles. *Διαφορά και Επανάληψη*, εισαγ. – μτφ.: Κων. Μπουντάς, Αθήνα: Εκκρεμές, 2019.313-362.
- Deleuze, Gilles. *Η Πτύχωση. Ο Λάμπνιτς και το μπαρόκ*, μτφρ.: Ν. Ηλιάδης, Αθήνα: Πλεθρον, 2006.
- Duff, David. *Ο Ρομαντισμός και οι χρήσεις του είδους*, επιμ. – θεώρ. μτφ. – εισαγ. – σημ. – επιμ.: Δημ. Αγγελάτος, μτφ.: Ιωάννα Σταματάκη – Νίκ. Ι. Καγκελάρης, Αθήνα: Gutenberg, 2022.
- Frye, Northrop. *Fearful Symmetry. A study of William Blake*, New Jersey: Dartmouth College Press, 2013.
- Καλογήρου, Γιώργος. «Θεωρητικός και ποιητικός λόγος, ειδολογική υβριδικότητα και μείξη στα κείμενα της Οκτάνας του Ανδρέα Εμπειρικού», *11ο Συνέδριο Μεταπτυχιακών Φοιτητών και Υποψηφίων Διδακτόρων Τμήματος Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*, 3-7 Οκτωβρίου 2022 [υπό δημοσίευση].
- McGann, Jerome. *Blake's Sublime Allegory*, ed.: S. Curran – J. A. Wittreich, Madison: University of Wisconsin Press, 1973.
- Merleau-Ponty, Maurice. «The Intertwining – The Chiasm»: *The Visible and the Invisible*, επιμ.: Claude Lefort· μτφ.: Alphonso Lingis, Evanston: Northwestern University Press, 1968, 130-155.
- Μπλαβάκη, Κατερίνα. «Walt Whitman και Ανδρέας Εμπειρικός, δυο προφήτες ποιητές έν τῆ καμίνω», *The Athens Review of Books* (Ιούλιος-Αύγουστος 2013), 1-11.
- Minucci, Paola. «To see through the eye: το όραμα στην ποίηση του Blake και του Ελύτη», *Πρακτικά Α' διεθνούς συνεδρίου συγκριτικής γραμματολογίας: σχέσεις της ελληνικής με ξένες λογοτεχνίες*, 28 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 1991, Αθήνα: Δόμος, 1995, 517-528.
- Nurmi, Martin. *William Blake*, Kent: Kent State University Press, 1975.
- Schiller, Friedrich. *Περί αφελούς και συναισθηματικής ποιήσεως*, μτφ.: Παναγ. Κονδύλης, Αθήνα: Στιγμή, 1985.
- Sung, Mei-Ying. «Blake and Surrealism» στο *William Blake in Twentieth-Century Art, Music and Culture*, ed. Steve Clark, Λονδίνο: Palgrave Macmillan, 2012, 102-119.
- Trevelyan, George. *William Blake. Prophet of Universal Brotherhood*, U.K.: Bernard Nesfield-Cookson, 1987.

Φυλακτού, Ανδρέας. *Ο Εμπειρικός συνομιλεί με τον Σικελιανό. Συμβολή στη μελέτη των πηγών και της ποιητικής του Ανδρέα Εμπειρικού*, Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, 2012.

Westermann, J. *Basic Forms of Prophetic Speech*, London: Lutterworth Press, 1967.